

TANZİMAT ROMANINDA LİLİTH'İN RUH İKİZİ BİR “FEMME FATALE” OLARAK ZEHRA

Özlem Fedai*

Özet: Bu çalışmada Tanzimat edebiyatının ikinci dönem romancılarından Nâbizâde Nâzım'ın *Zehra* romanındaki Zehra karakteri, Tanzimat toplumu kadınının değişen yüzü olarak ele alınmış; bu karakterdeki 'benlik' sevgisi, sevgi açlığı, kıskançlık, intikam duygusu ve kötülük yapma isteği mitolojideki ilk 'femme fatale' (kötü, şeytansı, ölüm getiren) kadın kahraman 'Lilith'e benzetilerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zehra, Lilith, kötülük, intikam, benlik sevgisi.

ZEHRA AS A “FEMME FATALE”, A TWIN OF LILITH,
IN THE TANZİMAT NOVEL

Abstract: In this study the “Zehrâ” character in the novel *Zehrâ* by Nâbizâde Nâzım, a novelist of the second period of the Tanzîmat epoch, is dealt with as the shifting image of woman in the Tanzîmat society; the self-love, longing for love, jealousy, revengeful instinct and desire for doing evil are analysed in parallel view with the mythological “femme-fatale” heroine “Lilith”.

Keywords: Zehra, Lilith, evil, revenge, self-love.

GİRİŞ

1870'li yılların başlarından itibaren Batı'dan ödünç alınarak Türk edebiyatına kazandırılan roman türü, bu yüzyıla gelinceye kadar toplumun her türlü eğilimini elinde tutmuş; sosyal bir ayna hizmeti görmüştür. Tanzimat'tan itibaren çevrilen Batılı romanlardan Osmanlı okuru, Batılı kadın ve erkeklerin bireyselliğini de öğrenmeye çalışmıştır. Zira 1860'larda başlayan çeviri romanlar, bir roman okuru kitlesi yaratmakla kalmamış, okuduklarının çok fazla

* Yrd. Doç. Dr., DEÜ Buca Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

etkisinde kalan, hayatı romanlardan öğrenmeye çalışan bir okur kitlesi de yaratmıştır. Okurun bu eğiliminde şüphesiz, Tanzimat yazarlarının (özellikle Ahmet Midhat Efendi'nin) pedagojik amaçlarla roman yazmalarının da büyük etkisi vardır. Romanlardan öğrendiği kavramlara bir de 'benlik', 'ben sevgisi' ve 'intikam arzusu'nu eklemiştir. Böylece, bireyselleşmeyi de onun getirdiği marazî hâlleri de önce çeviri, sonra da onların etkisiyle yazılan telif romanlardan öğrenmeye başlamıştır.

Bu çalışmada, Tanzimat edebiyatının ikinci dönem sanatçısı olan, hatta Servet-i Fünun'la Tanzimat Edebiyatı arasında bir ara nesil sanatçısı kabul edebileceğimiz Nâbizâde Nâzım'ın *Zehra* romanındaki Zehra karakterinin psikolojisi üzerinde durulacaktır. Zehra karakterine, hem Tanzimat dönemindeki çeviri romanları okuyarak onlardan ilham alan bir 'okur' hem de kıskançlık ve kötülük dolu eylemleriyle tüm roman kişilerine zarar veren bir roman kahramanı olarak yaklaşılacaktır. Zehra ayrıca kıskanç, hırçın, intikamcı karakter özellikleri, 'ben'liğine düşkünlüğü/ben sevgisi ve yaptığı kötü planlar sebebiyle mitolojik kadın kahraman Lilith ile özdeşleştirilecektir. Böylece Türk romanına bireyselleşmenin girişi ve onun neden olduğu "benliğe saldırıya intikamla cevap verme" gibi durumlar; *Zehra* üzerinden sergilenmeye çalışılacaktır.

ROMANTİK ÇEVİRİ ROMANLAR VE AĞIR ADIMLA GELEN TANZİMAT ROMANI

Okuru eğitmek isteyen Tanzimat sanatçıları, Batı'nın modernleşme yolunda kat ettiği mesafeyi göstermek, yeni türleri edebiyatımıza getirmek için çeviriye önem verirler. Dolayısıyla bu edebiyatın başlıca yayın organı gazete, hayat biçimi ve kültür açısından model aldığı ülke Fransa'dır. Gazetelerde Fransız toplumunun hayat biçimine, kadın-erkek ilişkilerine dair makaleler yayımlanmış; Fransız edebiyatının klasik ve romantik dönemlerinin eserleri tercüme edilmiştir. Tanzimat sanatçıları bu eserleri kendi yazacakları eserler için ilham kaynağı yapmışlardır.

Bu çeviriler ve arkasından onlara öykünülerek yazılan, çoğunluğu roman olan eserler, bir roman okuru kitlesi yaratmak dışında, okuduklarından etkilenen ve onları hayata geçirmeye çalışan, kurgu değil gerçek zanneden bir okur kitlesi de yaratmıştır. Aynı zamanda bu çeviri romanlar, Osmanlı toplumunun edebî sahada Batı'dan ne kadar geç kaldığının da şahidi olmuştur. *Tercümân-ı Ahvâl*

yayımlanmaya başladığında önce Şinasi'nin, Molieré'e öykünerek kaleme aldığı, görmeden evlenmeyi eleştirdiği töre komedisi *Şair Evlenmesi* (1860) tefrika edilmeye başlanmış, 1871'de *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat* yayımlanmıştır. Bu eserler, Türk örf ve âdetlerini, tesadüflere fazla yer veren bir romantizm içinde yansıtır. Oysa bu yıllarda dünya, çağdaş realist ve natüralist edebiyatın en büyük eserleri arasında sayılan ve tüm dünya romanı üzerinde önemli etkileri bulunan iki büyük romanla, *Madame Bovary* (1857) ve *Suç ve Ceza* (1866) ile tanışmıştır.

Flaubert ve Dostoyevski gibi gerçekçi yazarlar, psikoloji biliminin de imkânlarından yararlanarak bireyin varoluş ve kimlik kaygılarını, çevreleriyle uyum sorunlarını, arzularını gerçekleştirme ile gerçekleştirilememenin çatışmasını yansıtan romanlar kaleme almışlardır. (*Madame Bovary*, *Suç ve Ceza* vb.). Böylece bireye ve topluma neşter vurarak modern insanın 'kendini gerçekleştirme' mücadelesini, buhranlarını, modernizmin insan üzerindeki baskısını 19. asrın ortalarında ele alırlar. Oysa onlarla yaklaşık aynı yıllarda eser veren Tanzimat yazarları, yeni gelen türün tüm acemiliğini taşıyan, romantik kurgulu telif eserlerinde, bireyden çok toplumu öne çıkarıp 'çoğul'un peşinde olurlar.¹ Tanzimat yazarları, toplumu zihinsel (akla dayalı) ve duygusal açıdan eğitmek istediklerinden olsa gerek, dünyada yerlerini realizm ile natüralizme bırakmış, klasisizm ve romantizm gibi edebî akımların etkisinde eserler kaleme almış; bu sebeple Batı'dan yaptıkları çevirileri de klasik ve romantik edebiyatın yazarlarından yapmışlardır.² Realist bir yazar olan Halid Ziya, sonraki yıllarda evvela onların eserlerini çevirerek romantik bir edebiyatın örnek alınmasına sebep olan yazarları (başta Ahmet Midhat) şiddetle tenkit edecektir. Yazar, yazdığı seri makalelerle Balzac, Flaubert, Zola, Goncourt Kardeşler ve Alphonse Daudet gibi realist ve natüralist yazarları övecektir.³ Tanzimat romanı, büyük ölçüde Batı'dan aldığı ve kendi yapısıyla kaynaştırdığı romantizmle şekillendiği gibi, Tanzimat okuru da okuduklarından etkilenen ve onları kendi hayatına uyarlayan romantik bir okur olarak tebellür etmiştir.

Bu noktada Tanzimat edebiyatındaki bazı realist romanların kahramanlarının okudukları romantik romanları da anımsamak gerekir. Örneğin Recaizâde Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* adlı eserinde, aşırı romantik mizaçlı alafranga züppe Bihruz'un kütüphanesinde yer alan -bir kısmını okuduğu, bir kısmıyla gösteriş yaptığı- kitaplar, *Graziella*, *Paul ve Virginie*, *Manon Lescaut* ve *Ihlamurlar*

Altında gibi romantik dönem romanlarıdır. Yazar, bu romanların sadece adını zikretmez, bir kısmındaki olayı özetler veya eserlerle olay arasında bağlantılar kurar. Nâbizâde Nâzım'ın Zehra'sı ise, kendi ruhuyla özdeşleştirdiği *Monte Cristo*'yu defalarca okuyacak, ondaki intikam alma yollarını öğrenecektir.⁴

Aslında bu romanlarda hedef, aile kuracak genç Osmanlı kadın ve erkek okurlarını bilinçle yetiştirmek, onları başlarına gelebilecek tehlikelere karşı uyarmaktır. Burada bireysel değil toplumsal bir benlik oluşturma, Türk örf ve âdetlerine göre bir yuva kurma esası öne çıkarılmıştır. Ancak *Zehra*'da bireyin kendi benliğini koruma çabası dikkati çeker. Bu yönüyle roman, kendini seven, benliğine düşkün, onu korumak için düşman gördüğü herkesten intikam alan bir baş kahramanı ile diğer Tanzimat romanlarının karakterlerine göre daha bireysel ve Batılıdır.

İNTİKAMIN DOLAYIMLAYICISI (MÉDIATEUR) OLARAK ZEHRA'NIN MONTE KRİSTO'SU

Réne Girard, *Romantik Yalan ve Romansal Hakikat* adlı eserinde, anlatıları oluşturan yapı türleri üzerinde dururken arzunun “öteki”ne göre şekil alan doğasını “üçgen arzu” olarak nitelendirir. Buna göre, üçgeni oluşturan köşeler, özne, nesne ve dolayımlayıcıdan⁵ meydana gelir.

Özne, bir anlatıda bahis konusu edilen, düşleri, zaafı, düşüp kalkmaları ve mücadeleleriyle anlatıya egemen olan roman kişisidir. Nesne de öznenin (kahramanın) düşleri, idealleri, kurmayı hedeflediği hayat tarzını simgeler. Dolayımlayıcı ise, özneye arzuladığı şeylerin temel modelini veren bir çeşit rehber, köprü, hatta anahatar durumundadır.

Girard'ın gözüyle ifade edecek olursak, Zehra'yı intikamcı, nefret dolu bir kadın kahramana dönüştüren kitaplar, özellikle de *Monte Kristo*, onun (öznenin), ideallerine ulaşma serüveninde (arzu nesnesi), arzularına kılavuzluk eden (dolayımlayıcı) bir rehberdir.

Nâbizâde Nâzım'ın, 1896'da *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlandığı sırada öldüğü, bu yüzden kitap hâlinde göremediği *Zehra*⁶ romanındaki Zehra karakteri, Tanzimat'ın babasız,⁷ tecrübesiz ve mirasyedi erkek kahramanlarına karşılık olarak çıkarılmış güçlü bir kadın kahramandır. Annesi ölmüş, son derece müşfik ve zengin babasıyla (Şevket Efendi) birlikte yaşayan bu kız, adını bir Tanzimat

romanına verebilecek kadar, kötü huyları ve intikam planlarıyla öne çıktığı gibi, sergilediği bireyleşme çabasıyla da dikkati çeker.

Zehra da, bir roman kahramanı ve bir okur kimliğiyle Tanzimat'ın yetiştirdiği yeni kadın tiplerinden biridir. O da Batı'dan çevrilen romanları okuyan ve onlardan etkilenen bir kadın kahramandır. Bu dönem kadınlarının çoğu gibi hayatı daha çok ev ortamında geçen Zehra, diğer birçok kadın gibi aşkı, nefreti, intikamı, okuduğu -öteki kültüre ait- romanlardan, kabataslak öğrenmiştir. Zehra'ya rehberlik eden bu kitaplar, onun için, bir dolayımlayıcı (médiateur)dır.

Zehra'nın kitapları içinde en önemli kaynağı, dolayımlayıcısı, Tanzimat devrindeki ilk çeviri romanlardan olan *Monte Kristo*'dur. Yazar, onun planları için romanlarından nasıl fikir aldığını şöyle anlatır:

“Romanlarına başvurdu. Monte Kristo'yu belki bir üçüncü defa okumaya başladı. Kontun düşmanlarından ne yolda intikam aldığını tetkik ve taharriye (incelemeye ve araştırmaya) koyuldu.” (s. 95).

Nâbizâde Nâzım, her ne kadar Zehra'nın Suphi'ye âşık olduktan sonra kitaplarda okuduğu aşkları “yalan” kabul ettiğini anlatsa da o, bu kitapların etkisinde kalacaktır:

“Kitaplarda muhabbete dair gördüğü malûmat gayet kabataslak modeller gibi pek nakıs ve ekseriyetle yanlış birtakım evham ve mübalâgattan ibaret idi.” (s. 45).

Zehra'nın da okuduğu “öteki” kültüre ait romanlar, kahramanların kimliğinin biçimlenmesine olumsuz yönde etki etmiş;⁸ onların bencil, nevrotik kişilikler olmasını sağlamıştır.

ÖLDÜREN (“ÖLÜMCÜL”) KADIN TİPİ YAHUT İLK FEMME FATALE: LİLİTH

Mitolojiden ilhamını alan hırslı, sahip olamadığına ölüm getiren kadın tipine Fransızcada “femme fatale” denmektedir. Femme fatale, *Oxford Dictionary of English*'e göre, “ilişkiye girdiği erkeklere sonunda büyük sıkıntılar yaşatan çekici ve baştan çıkarıcı kadın; felakete neden olan kadın” anlamına gelir⁹ ki, edebiyatta, sinemada karşılığını bulan şeytansı, fettan, vamp kadın tipleri bu türden kadınlardır.

Femme fatale'in ilk örneklerini, Sümer Tanrıçası İştar'ın ve Tevrat'ta geçen, Âdem'in ilk eşi kabul edilen Lilith'in¹⁰ oluşturduğuna inanılır. Lilith, Tanrı'nın Âdem gibi çamurdan yarattığı, bu sebeple erkeğin kendisinden üstün olmadığına inanan, günahkâr, asi, baştan çıkarıcı, "akıllı, zeki, cinsel yönden aktif" bir kadındır.¹¹ Zehirli bir sarmaşığı andıran Lilith, hayatına girdiği herkesin mahvına sebep olur.

Asla altta kalmayan, kıskanç ve ihtiraslı Lilith, Âdem'in ikinci eşi ve onun sol kaburga kemiğinden yaratılan Havva'dan bir hayli farklıdır. Havva ne kadar uyumlu, şefkatli, erkeğine karşı itaatkâr ve hizmetkâr ise, Lilith, onun tam tersi özelliklere sahiptir. Âdem'i kendisi için yetersiz göyerek Tanrı'ya bile karşı gelip ağaç gölgesinde uyuduğu bir sırada Âdem'i terk eder. Kanatlarıyla havalanarak uzaklaşan bu kadını, inanışa göre, Tanrı doğurganlık vasfını alarak cezalandırmıştır. Bu sebeple çocuk sahibi olamayan bu kadın, kıskançlığından yeni çocuğu olan çiftlerin de bebeklerini kaçıırır, loğusa annelerin kâbusu olur. Talmud'a göre, gecelerin dişi şeytanı da sayılan "Lilith tarafından baştan çıkarılmaya çalışılan bir erkek kayıptır. O kadın, onun ölüm meleği olacaktır."¹² Erkeđe itaat etmemek gibi özellikleriyle Lilith, Yunan mitolojisinde yer alan balçıktan yaratılmış akıllı ve zeki kadın Pandora'yı da anımsatır.¹³

Başka bir inanışa göre de Lilith, Havva'nın sebep olduğu ilk günahattan sonra kendine cinsel perhiz uygulayan Âdem'i, terk ettikten sonra da rahat bırakmamış; geri dönerek o uyurken dikenli telle çevirdiği bedenine abanıp ondan -ileride insanlığın belaları olacak-kötü yaratıklara hamile kalmış ve onları doğurmuştur.¹⁴ Bu yönüyle de ölüm getiren, şeytansı, kötü kadın yani "femme fatale"nin ilk örneği sayılır.

TANZİMAT ROMANINDA İKİ "ÖLÜMCÜL" KADIN: MAHPEYKER VE ZEHRA

Tanzimat romanlarında en sık karşımıza çıkabilecek bireysel temalar, aşk, ihtiras, kıskançlık, entrika ve ölümdür. Bu temalar, bazen hepsi bir arada bazense birkaçı birlikte, ilk telif romanımız *Taşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'tan *İntibah*'a, *Sergüzeşt*'ten *Zehra*'ya dek, birçok Tanzimat romanında yer alır. Ancak diyebiliriz ki öne çıkan Tanzimat romanları içindeki kadın tiplerinin hiçbiri, iki güçlü kadın olan, Mahpeyker ve Zehra kadar, ihtiraslı, kıskanç ve intikamcı kimlikleriyle çevrelerine zarar vermemişlerdir.¹⁵ Bu sebeple bu iki

kadını, kendi ihtiraslarını gerçekleştirmek için her türlü kötülüğü göze alabilen “femme fatale”ler sayabiliriz. Âdetâ kötülük yaptıkça birey ve karakter olmuş, romanların ve mesajlarının önüne geçmişlerdir.

Mahpeyker (*İntibah*) ve Zehra (*Zehra*), hayatlarına girdikleri insanlara başlangıçta mutluluk vermelerine rağmen, yaradılış itibarıyla hırçın, kötü ruhlu kadınlardır. Mahpeyker, saplantı hâline getirdiği aşkına, Zehra -sözde- evliliğine sahip çıkmak arzusuyla, paradan güç alarak yardımcıları tutmuş ve erkeklerin başına türlü çoraplar örmekten, entrikalar çevirmekten geri durmamışlardır. Arzuladığı erkeği yeniden kazanmak için Mahpeyker, Suriyeli zengin bir Arap olan sevgilisi Abdullah Efendi’yi kullanmış; Ali Bey’i cariye Dilâşub’dan ayırmak için türlü entrikalar çevirmiş, onu öldürmeye kadar giden intikam planları yapmıştır. *Zehra* romanında ise, Zehra’nın annesiz, şefkatsiz büyüdüğünü özellikle vurgulayan yazar, onun doğuştan getirdiği kıskanç mizacı sık sık hatırlatarak intikam fikr-i sabitiyle yaptığı kötülükleri bu sevgi açlığına ve ondaki ‘benlik’ sevgisine bağlamıştır.

Zehra’nın sevgi açlığı ve bencilliği onu kindarlığa itmiş, empati kurma yeteneğini kör etmiş ve bu sebeple etrafına zarar vermiştir. Ondaki kimi hususiyetleri Türk romanında başka kadın kahramanlarda da görebiliriz. Onlar da kimi zaman sevilme konusundaki aşırı arzuları, bencillikleri, kendilerini sevmeleri ile çevrelerine türlü zararlar verirler. Örneğin Reşat Nuri Güntekin’in *Yaprak Dökümü* romanındaki Ferhunde de hayatına girdiği erkeklere ve tüm insanlara felaket getiren bir “femme fatale” kabul edilebilir.¹⁶

Deniz Kandiyoti, Tanzimat’ın erken dönem romanlarının mesajlarını değerlendirirken iki ana eğilimden söz etmiştir. Bunlar; “*Bir yandan, babanın denetlediği bir düzenin güvenli rahatlığının yokluğunu çeken yetim oğlанда temsil edilen eskiye dönük bir özlem, diğer yandan da arzusunun denetimi olarak tanımlanan ve kurban kadına, cariyeğe yansıtılan eril cinselliğin ataerkil denetimine başkaldırı*”dır. “*Batılılaşmış, alaf-ranga kadının dikkatleri çekmesi ve yakın çevresinin felâketlerinden sorumlu tutulması daha geç bir döneme rastlamaktadır.*”¹⁷ diyen Kandiyoti aslında *Zehra* romanının kahramanı Zehra’yı müjdeler gibidir.

Kocasını Suphi’yi edilgen bir kukla/oyuncak hâline getiren Zehra, bu yönüyle Tanzimat romanlarındaki mağdur kadın tiplerinin kaderini değiştirmiş gibidir. O, ne Şemsettin Sami’nin kadın kahramanını Fitnat gibi, öz babasıyla görmeden evlendirilmek üzere oyuna getirilen mağdur bir kız, ne de Samipaşazâde Sezai’nin *Sergüzeşt*’in-

deki, küçük yaşta Kafkasya'dan getirilip evden eve satılan, ezik, sahipsiz köle kız Dilber gibi zayıf ve çaresiz bir kadındır. Eserin sonunda özgürlüğüne kavuşsa bile Dilber de tıpkı Fitnat gibi sevdiğiyle evlenemeyeceğini bildiğinden intiharı seçmişken Zehra, kendisini aldatıp metresine ev açan kocasından ve metresinden intikam almak için parayla başka bir kadın kiralayıp kocasının başına musallat edecek kadar fettan, kötücül, cesur, ekonomik açıdan da güçlü bir kadındır.

Kıskanç, benliğine düşkün, hastalıklı bir sevgiye sahip olan bu hırçın ve intikamcı kadın, hayatına giren herkesi; kocası Suphi, kayınvalidesi Münire Hanım, cariye Sırrıcemal ve kiraladığı -batakhanedeki bir fahişe- Ürani'yi ölüme sürüklemiştir.

NEVROTİK, İNTİKAMCI, SEVGİ ARSIZI BİR LİLİTH: ZEHRA

Psikanalist Karen Horney, insanlarda “sevilmek için duyulan şiddetli arzu ile başkalarını yönetmek için duyulan şiddetli istek”in nevrozlarda çok önemli bir itki gücü olduğunu ifade eder. Horney;

“Gerçekten de eğer insan her zaman için kendisine düşman olan ve varlığını tehdit eden bir dünya karşısında büsbütün güçsüz ve çaresiz bir durumda bulunduğunu hissediyorsa, bu durumda sevilmek ihtiyacı her çeşit iyi davranışla karşılaşmanın, başkalarından yardım görmenin, başkaları tarafından beğenilmenin en akla uygun ve en kestirme yolu olarak görünmektedir. (...) Nevrotik bir insan, farkında olmaksızın, sevme yeteneksizliği ile başkalarının sevgisine büyük bir ihtiyaç duyma gibi bir ikilem içindedir”¹⁸

diyerek nevrotik insanın, sürekli bir endişe ve arayış içinde olduğunu, başkaları tarafından sevilmek için birtakım korunma mekanizmalarına başvurduğunu dile getirir. Ancak bu insan tipi, başkalarını sevme yeteneksizliğinin de farkında değildir.¹⁹

Horney'in dile getirdiği tüm durumlar, sözde kendini, evliliğini korumak için savunma / korunma mekanizmaları geliştiren, aslında başkalarını sevme konusunda yeteneksiz bir sevgi arsız / hırsız durumundaki Zehra için de geçerlidir. Zehra'nın kötülük planları, onun kıskanç mizacından, okuduğu kitaplardan olduğu kadar benlik sevgisinden, kendini sevmesinden, sevgi açlığından ileri gelir. ‘Kendilik sevgisi’ ya da ‘benlik sevgisi’, onda her türlü kıskançlığın, kin ve nefretin, empati yoksunluğunun nedeni sayılabilir. Öyle ki kızının yaradılışını bilen ve onu ‘bahtiyar etmek’ isteyen babası Şevket Bey, evlenme çağına gelen Zehra'yı Suphi'ye teklif ederken

utana sıkıla; “-Korkarım ki kocasını müteazzi eder (üzer)” (s. 41) diyerek kızının mizacından dolayı duyduğu kaygıyı dile getirir.

Yazar da onu tanıtırken; “(...) Yukarıda anlattığım gibi yaradılıştan kıskanç ve hırçın bir şey olmakla beraber bazen davranışlarında o derece yumuşaklık görünmekte idi ki, bu hâline bakanlar, kendisini yumuşak başlığın canlı örneği sanırdı. İhtimal bu hâl sınırlarının bir gevşekliği zamanına tesadüf etmekte idi.” (s. 42) cümlelerini kullanmış; onun kıskanç ve nevrotik tabiatını, yumuşak görüldüğü zamanlarda bile kendisini korumak için savunma mekanizmaları geliştirdiğini göstermek istemiştir.

“Çocukluğundan beri gayet kıskanç” olan Zehra, “kendisinden iki sene sonra doğan Bedri’yi o derece kıskanır ki, birçok kereler çocuğu âdeta boğmak, kafasını ezmek gibi vahşetlere kadar cür’eti görülmüştü”(r.) (s. 12). Zehra’nın kıskançlığı, sonradan kendisi, kocası, Sırrıccemal ve planına dâhil ettiği Ürani’ye kadar herkesin hayatına mâl olacaktır. Böylece eserde, Zehra’nın nevrotik kişiliğinin ve intikam düşüncesinin çizilen karakterlerin önüne geçtiği görülür. İntikam düşüncesiyle yanan Zehra, aslında çok sevdiği ve kocası Suphi’den boşanmasına rağmen yanında barındırdığı kayınvalidesi Münire Hanım’ın, dilencilik yapacak kadar yoksullaşmasını, sokak ortasında açlıktan ölme aşamasına gelmesini bile fark edememiştir.

Heinz Hartmann, *Ben Psikolojisi ve Uyum Sorunu* adlı kitabında, “ruhsal yaşamı problemsiz, sağlıklı bir yetişkinin de kimi zaman, bazı gerçekliklerin yadsınmasından ve yerine fantezinin konmasından tam olarak kurtulamayacağını” belirterek ‘fantezi’ kavramına dikkati çeker. Hartmann’a göre fantezi, “daima başlangıçtaki gerçek duruma sırt çevrilmesini gerektirse de, aynı zamanda gerçeklik için bir hazırlık işlevi görüp ona daha fazla hâkim olunmasını da sağlayabilir. Gereksinimlerimiz ve hedeflerimiz ile bunları gerçekleştirmenin olası yolları arasında geçici bağlantılar kurarak bir sentez işlevi görebilir.”²⁰

Zehra romanında, Zehra’nın fantezisi, bir gün kocası Suphi’yle yeniden bir araya gelebilmektir. Bu roman hakkında bir makale kaleme alan Prof. Dr. Zeynep Kerman “Aslında Zehra’nın istediğinin intikam almak değil, kocasının kendisine dönmesi”²¹ olduğunu dile getirir. Ancak burada üzerinde durulması gereken nokta, septik mizaçlı Zehra’nın yarattığı fantezinin, eylemlerine şiddetle yön vermesi, intikam planlarının nedeni olmasıdır. O, Suphi tarafından aldatıldığı, terk edildiği gerçeğini bile yadsıyarak ona yeniden kavuşmak fantezisini gerçekleştirmek ister. Zehra’daki ‘benlik’ duygusu belirgin olduğundan, bir noktadan sonra kocasının ona geri dön-

mesi 'fantezi'si geri planda kalmış; intikam duygusu ve planları öne çıkmıştır denilebilir. Şiddetli bir sevilme arzusu duyduğundan intikam planlarıyla kocasını kendine muhtaç hâle getireceğini ve geri döndüreceğini düşünür.

Zehra, kocası Suphi, Sırrıccemal adlı hizmetçiye ayrı bir ev açıp onu boşadıktan sonra, kafasındaki fanteziye intikam planlarını eklemiş, yeni hayatına alışmak yerine, kendisine yapılan muamelenin intikamını almak için yaşamaya başlamıştır. Hatta bir yerden sonra intikamının sonucunu görmek için yaşayan bir kadın olmuştur. Lilitivârî bir kötücüllükle kendinden geçmiş gibi davranan bu kadın, aldığı intikamdan bir türlü tatmin olamamış, hep daha fazlasını istemiştir. Sonunda, kendisine hizmet etsin diye kayınvalidesi Münire Hanım'ın getirdiği cariye Sırrıccemal intihar etmiş, kayınvalidesi beş parasız kalıp dilenmeye başlamış; eski kocası her şeyini kaybedip sefaletе düştüğü hâlde, hâlâ yüreğine su serpilmemiş, daha fazla kötülük isteyen bir "fettan (femme fatale) kadın" profili çizmiştir. İntikam alacağı kişileri, 'rakip' ya da 'düşman' kabul eden Zehra'nın hastalıklı psikolojisini yazar şöyle anlatır:

"Teşebbüsâtının (yaptıklarının) olanca mesûliyetini (sorumluluğunu) hep başkalarına tahmil etmekte (yüklemekte) idi. (...) Fakat Sırrıccemal'in su'-i akibeti (kötü sonu), Münîre'nin perişanîsi (perişanlığı), Suphi'nin sefaleti yüreğine bir türlü su serpmiyor idi. (...) Rakibi gebermiş, sebab-i felâketi dilenmeye başlamış, muhakkiri hükmen telef olmuş iken bile gönül hâlâ mutmain (tatmin) olamamış idi. (...) İçini yakıp kavuran naire-i hased ve intikamı ((intikam ve kıskançlık ateşini) bir türlü teskin edememiş (yatıştıramamış), belki daha ziyade alevlendirmiş idi. (s. 159-160).

Femme fatale bir figür özelliğiyle Zehra, ona dönmesini istediği kocasına karşı öylesine nefretle doludur ki, intikam almayı planladığı eski kocası ve onun metresini, öldürülmesi gereken 'düşmanları' kabul eder. Onların yok edilmesi için ise her yolu mübah sayar:

(...) "O ateş, damarlarını yakıp kavurmakta idi. 'Düşmanları' eline geçse hemen birer sıkımda boğup gebertecek derecede adelâtında kuvvet ve kudret hissetmekte idi." (s. 95).

Suphi'ye karşı, her şeye rağmen sempati besleyen Zehra, nefret etse de onu "sevimli bir düşman" sayar. Bu hâli, ondaki hastalıklı sevginin ve sevgi açlığının göstergesidir:

"Düşmanlarının mevzi-i ilticalarının (sığındıkları yerin) neresi olduğundan bile haberi yok idi ki. Hiç olmazsa yerlerini bilse, ah bir kere izlerini bulsa! Zeh-

ra, Suphi'yi de düşman addetmekte idi. Düşman, fakat hâlâ sevimli düşman. (...) Fakat mutlaka intikam lâzım, mutlaka nefret lâzım. Ah nefret de güç, intikam da güç." (s. 92).

Zehra'nın zihnini bu cümlelerle okura açan yazar; birkaç sayfa sonra, bu nevroitik roman kahramanının intikam arzusunun şiddetini yeniden hatırlatarak Suphi'ye karşı beslediği marazi sevgiyi yeniden sergiler:

"'İntikam' kelimesini telaffuz ettiği zaman sanki intikam almış kadar münbasit olmakta (rahatlamakta) idi. Hırçınlığı son dereceyi bulmuş idi. Nazikter'i haşlar, Münire'yi haşlar, konudan, komşudan tesliyetine (avutmaya) gelenleri haşlar, eline geçeni kırar, herkesi kas kas kavurur idi." (s. 95).

İntikamını yalnız başına alamayacağını bilen Zehra, kendisine yardımcıları da arar. Bunlardan biri, Sırrıccemal ve Suphi'nin evlerini öğrenmek üzere görevlendirdiği Habibe Molla, diğeri de eski kocasını Sırrıccemal'den ayırmak için kiraladığı Rum fahişe Ürani olacaktır:

"Zehra'nın intikamı zihninden çıkardığı yok idi. Birçok planlar tertip etti, lâkin bunların icraatına imkân görememekte idi. Ah yalnız başına bir başına... Bir muin-i maksat (yardımcı) aramakta idi." (s. 93).

Yazar, Zehra'nın 'hasımları'nı yok etmek konusundaki kararlılığını romanda sık sık okura gösterir. Beceriksiz bulunduğu dadısı Nazikter ve Suphi'nin evini öğrenmek üzere tuttuğu Habibe Molla'yı yetersiz göyerek başka planlar yapar:

"İşte intikamının bir kısmını almış idi. Daha alacak pek çok intikamı var idi. Asıl intikamı Suphi'den alacak idi. Zehra, işi yoluna koymuş idi. Nazikter'den, Habibe Molla'dan kat'-ı ümit ettikten (ümit kestikten) sonra, meydan-ı muhamamaya (savaş meydanına) kendi başına çıkmaya karar vermişti." (s. 113).

Sevilme arzusunun şiddeti, Suphi'den son öcünü de alma düşüncesi gibi nedenlerle, romanın sonlarına doğru, Suphi'nin dükkânındaki kâtip, yardımcı Muhsin'le evlenen Zehra, onu üzen diğer kişileri felakete sürüklediği gibi, kendisine karşı şefkatle dolu Muhsin'e de felaket getirmiş; eserin sonunda hem Muhsin hem de ondan olma çocuğu ölmüştür. Zamanla ruhundaki kıskançlık ateşi sönmüş yerini pişmanlığa bıraksa da Zehra, herkesin hayatını içinde barındırdığı zehirle mahvetmiş, romanın sonunda kendisi de mutlu olamayarak ölmüştür.

Zehra'daki kıskançlık duygusuna bağlı yıkıcılık, hem içten gelmekte hem de maruz kaldığı durumlar sonucu şekillenmektedir. Ondaki şüphe ve saplantı tıpkı bir ayırkotu gibi yoldukça fazlaşmıştır. Kıskançlık hissi, gözlerini kör etmiş, 'öteki kadın' olmak düşüncesi 'öç ateşi' ile yanmasına yol açmıştır. Suphi'nin hayatında da Zehra'nın sebep olduğu felaketler, aslında sadece Zehra yüzünden değil, aynı zamanda kendi cinsel zaafı yüzündendir. Suphi'nin, Sırrıcemal adlı cariyeye ayrı bir ev açması, Zehra'yı boşaması, sonradan zaafına yenik düşüp Zehra'nın parayla tuttuğu Ürani'yle yaşamaya başlaması, Sırrıcemal'i de intihara sürükler. Tüm mal varlığını kaybedip ucuz otel odalarında kalacak hâle düşmesine, tulum-bacılık yapmaya başlamasına, başka bir erkekle gördüğü sevgilisi Ürani'yi bıçaklayıp sonunda Trablusgarp'ta hapisteyken ölümüne kadar giden felaketleri yaşamasına da yine kendisi neden olur.

Zehra, kötülük planlarını hep Suphi'nin hayatındaki 'öteki' kadınlara göre yapmıştır. Önce Sırrıcemal'in yaşadığı yeri tespit ettirip ona karşı kin duymaya başlamış; Ürani'yi başlarına musallat ederek kocasından ve Sırrıcemal'den öc almış; ardından Suphi'nin maddî açıdan düşüşünü hızlandıran Ürani'ye nefret beslemiştir. İkinci kocası Muhsin'le evlenme sebebinin ardında da Suphi'ye duyduğu öfke olduğu kadar, Muhsin'in başlangıçta bir kâtipken babasından kalma ticarethaneyi Suphi'nin elinden alması yatmaktadır. Böylece Zehra, zaten Ürani tarafından serveti tüketilen Suphi'nin, yeni kocası vasıtasıyla işinin de elinden alındığını görerek Muhsin'le kaynağını 'kin' duygusundan alan bir evlilik gerçekleştirmişti. Yeni kocasını kullanan bu tavrı da onun kötülük planları arasındadır.

Arno Gruen, *Kendine İhanet* adlı eserinin "Kendinden Kaçış Yolu Olarak Nefret, Kendilik Nefreti ve Kötülük" başlıklı bölümünde, nefretin kendinden kaçış yolu, kendilik nefreti içindeki bireyin kötülük yapmaya açık olduğundan bahseder. Aynı eserde Gruen; "*Bir başka insanın çaresizliği bize kendi çaresizliğimizi hatırlattığında ama bunu zayıflık olarak algılayıp reddettiğimizde, kurban kendimizden nefret etmemize neden olur.*"²² der. Zehra, kocası tarafından 'ihane'te uğradığında öylesine nefret ve öfkeyle dolmuştur ki, aynı durumu Sırrıcemal'e yaşatmak için Ürani'yi tuttuğunda, hamile olan Sırrıcemal'in çaresizliğini bilse de yoluna devam etmiştir. Kurban durumundaki Suphi ve Sırrıcemal, Zehra'ya kendi durumunu hatırlatmış, zaman zaman yaptıklarından pişmanlık duymasına neden olmuş; ancak onlara karşı nefretini sürdürmüştür.

Nâbizâde Nâzım, Zehra'daki 'intikam' düşüncesinin şiddetini sık sık dile getirerek onun masum bir kızdan, nefretten beslenen şeytansı bir kadına nasıl dönüştüğünü göstermek istemiştir:

"Zehra, kendisini şu iftirâka (ayrılığa) alıştırbildiyse de gerek Suphî'ye ve gerekse Sırrıccemal'e karşı olan hiss-i adavet (düşmanlık hissi) ve iştiyak-ı intikamı (intikam arzusu) hüküm ve kuvvetten düşmüş değil, belki kesb-i şiddet eylemiş (daha kuvvetlenmiş) idi. Âdeta Zehra bu his ve iştiyak sayesinde yaşamakta idi. Nefret ve intikam!.. İşte hayatını sevk ve idare eden muharrikler bu nefret ile bu intikamdan ibaret kalmıştı." (s. 91).

Bu incelemede görüleceği gibi, Zehra'yı benzettiğimiz Lilith de Zehra da, intikamın ateşiyle diri kalan kadınlardır. Öyle öfkeli ve intikamcıdır ki, aslında kendilerinden de nefret eder gibidirler. Lilith, (Yahudi mitolojisine göre) Tanrı'nın ceza olarak ondan doğurganlık yeteneğini alması üzerine, yeni doğum yapan kadınların bebeklerini kaçırıp öldürmüş, annelerine loğusalık buhranları yaşatmıştır. Zehra da yeni bir hayat kurma düşüncesini eski kocasından son intikamını almak için gerçekleştirmiş; Sırrıccemal'in üzüntüden çocuğunu kaybetmesine ve intiharına, parayla tuttuğu Ürani'nin bıçaklanmasına, Suphî'nin hapislerde sürünerek sürgünde ölümüne sebep olmuştur. Yaptığı kötülükler hayatındaki yeni başlangıçları da olumsuz nihayetlendirmiştir. Örneğin oyuncağı durumundaki ikinci kocasını ve ondan olan bebeğini kaybetmiş, sonunda kendisi de üzüntüden ölmüştür. Eser, bu hâliyle Tanzimat romanlarının taşıdığı 'kıssadan hisse' geleneğini okura sezdirerek sona erer.

SONUÇ

Deneysel romanın en belirgin özelliği, hayatın gerçek yüzünü tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermesidir. Bu roman türünü tercih eden yazarlar, sadece gözledikleri olaylardan hareket etmez, kahramanlarının kimi duygu ve tutkulara nasıl cevap vereceklerini ölçmek için birtakım durumlar ve şartlar icat ederler.²³ Deneysel bir roman özelliği gösteren bu romanda eline neşter alan Nâbizâde Nâzım, insanî gibi görülen kimi duyguların başka insanların nasıl mahvına sebep olacağını okuyuculara göstermek istemiştir. Zaafların insanları 'kendi'leri olmaktan çıkarışı, insanların benlik sevgilerinin, kıskançlıklarının kendilerine ve çevrelerine verdikleri zararlar *Zehra* romanında yazarın işaret ettiği noktalardır.

Nâbizâde Nâzım'ın insanın psikolojik dünyasını, ruh çalkantılarını ve bunların sonuçlarını öne çıkararak "kadının kalbiyle oyun

oyanmayacağı” mesajını vermek üzere yazdığı *Zehra*, psikolojik romanın edebiyatımızdaki ilk örneği sayılabilir. *Zehra* karakteri, yazarının bu mesajı iletme düşüncesi için yaratılmış, hastalıklı, kıskanç, aslında kendinden ve bu özelliklerinden hoşnutsuz, küçük yaşlardan itibaren kötülük yapmaya eğilimli, nevrotik bir kadındır. Bu sebeple ondaki yıkıcılık düşüncesi, çevresine yaptıklarıyla ‘ölüm’ ve ‘felaketler’ getirmesi, yuvasını sahiplenemeyip yuvaları bozması Yahudi inanışında, Âdem’in ilk eşi kabul edilen, herkese ölüm ve kötülük getiren mitolojik kadın kahraman Lilith ile özdeşleştirilebilir. Nâbizâde Nâzım bu eserle, Nâmık Kemal’in “Son Pişmanlık Mukaddimesi”nde ifade ettiği gibi, “akla ağza ne gelirse söylemek tarz-ı kudemâ-pesendânesini terk ile tabiat-ı beşeriyenin tahliline çalışmış”²⁴ insan tabiatının kendisine ve çevresine verebileceği zararı göstermiştir.²⁵

DİPNOTLAR

- 1 Flaubert’in eserleri (özellikle *Madame Bovary*) ancak Servet-i Fünun yazarlarınca lâıykıyla tetkik edilecek hatta Halid Ziya, bu romanı örnek olarak *Aşk-ı Memnu*’yu yazacaktır.
- 2 Sosyal kaygılarla yola çıkan Tanzimat yazarları, 17. yy. klasisizm akımı şairlerinin (Shakespeare vb.), romancılarının (Daniel Defoe, Cervantes), tiyatro yazarlarının (Corneille, Racine, Molière) ve 19. asrın ilk yarısının romantik şair (Lamartine) ve yazarlarının (Victor Hugo, J. J. Russo) eserlerini çevirerek kendi eserleri için model almışlardır.
- 3 Bk. Halid Ziya Uşaklıgil, *Hikâye*, (hzl. Nur Gürani Arslan), YKY, İstanbul, 1998, s. 21.
- 4 Oysa Halid Ziya’nın *Aşk-ı Memnu* romanında, Matmazel de Courton, öğrencisi Nihal’e, fazla hayaller kurdurduğu ve kurmacaya inandırdığı için roman okumayı yasaklayacaktır.
- 5 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. René Girard, *Romantik Yalan ve Romansal Hakikat (Edebi Yapıda Ben ve Öteki)*, (çev. Arzu Etensel İldem), Metis Yayınları, İstanbul, 2001.
- 6 *Servet-i Fünun*, S. 254, 11 Kânûn-ı Sâni 1311 / 23 Ocak 1896; Kitap hâlinde: 1. bs., Âlem Matbaası, Konstantiniye, 1896, 352 s. ; Kullanılan baskı (*Zehra- Karabibik* birlikte): Özgür Yayınları, (hzl. Özlem Fedai), İstanbul, 2004, 207 s.
- 7 Bu konuda bk. Jale Parla, *Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, 128 s.
- 8 Tanzimat devri romanlarından daha geç bir tarihte yazılsa da Ahmet Midhat Efendi’nin *Jön Türk* (1910) romanındaki Ceylan’ın, Batı kültürü ve eğitimiyle yetiştirilip Batı edebiyatından okumuş olduğu eserlerin onu her şeyin değersizliğine, nihilizme ve bunalma götürdüğünü de burada hatırlatmak gerekir.
- 9 *Oxford Dictionary of English*, Oxford University Press, 2. Edition, 2003, s. 81.
- 10 Bk. Vera Zingsem, *Lilith (Âdem’in İlk Karısı)*, İlyay Yayınları, İzmir, 2007, 354 s.
- 11 *Age*, s., 11.
- 12 *Age*, s. 57.
- 13 Zeus kendinden ateşi çalıp insanlara veren Prometheus’un kardeşi Epimetheus’a balçıktan yapılmış tanrısal güzellik ve zekâya sahip Pandora’yı eş olarak gönderir.
- 14 Zingsem, *age*, s. 55.
- 15 Bir aileyi parçalayan ve dağılma aşamasına getiren, fattan, baştan çıkarıcı kadın tipleri, Batılı, serbest bir hayatın öne çıktığı Servet-i Fünun romanında (*Aşk-ı Memnu- Bilher, Kırık Hayatlar- Neyyire* vb.) daha çok işlenecektir.
- 16 Nâmık Kemal, *Ali Bey’in Sergüzeştini Havidir*, İstanbul, 1291, 222 s. (Kullanılan baskı: Şule Yayınları, İstanbul, 2002, 158 s.).

- ¹⁷ Kıskaç, Avrupai, hep daha fazlasını isteyen bu kadın, asrî hayata meraklı evin kızları Necî ve Leylâ'nın da karakterini bozar. Evde onun istediği hayat biçimi yaşanmaya başlar, eğlence ve moda düşkünlüğü artar, sık sık partiler düzenlenir. Sonunda Ferhunde, kocası Şevket başta olmak üzere tüm ailenin hayatını alt üst eder.
- ¹⁸ Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Metis Yayınları, İstanbul, 1997, s. 134.
- ¹⁹ Karen Horney, *Çağımızın Tedirgin İnsanı*, (çev. Dr. Ayda Yörükân), Tur Yayınları, İstanbul, 1980, s. 110-111.
- ²⁰ *Age.*, s. 115.
- ²¹ Heinz Hartmann, *Ben Psikolojisi ve Uyum Sorunu*, (çev. Banu Büyükkal), Metis Yayınları, İstanbul, 2004, s. 30.
- ²² Zeynep Kerman, "Zehra Romanı", *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988, s. 97.
- ²³ Arno Gruen, *Kendine İhanet (Kadın ve Erkek Özerklik Duygusu)*, (çev. Ülkü Hastürk), Çitimbik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 57.
- ²⁴ Emilé Zola, *Le Roman Expérimental (Deneysel Roman)*'da Balzac'ın ve *La Cousine Bette* adlı eserinden hareketle şunları söyler: "Balzac tarafından gözetlenen genel olay bir insandaki nefse düşkünlüğün kendisinde, ailesinde ve toplumda sebep olduğu yıkıntıdır. Balzac konusunu seçer seçmez, gözetlenen olaylardan hareket etmiş, sonra tutkunun mekanizmasının nasıl işlediğini göstermek için Hullo't'u birtakım sınamalardan, çevrelerden geçirerek deneyimini yapmıştır. Burada yalnız gözlemin bulunmadığı besbellidir. Çünkü Balzac topladığı olaylar karşısında sırf fotoğrafçı olarak kalmıyor, kahramanını istediği şartlar içine yerleştirerek işe karışıyor." (Suut Kemal Yetkin, *Edebiyatta Akımlar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967, s. 107-108).
- ²⁵ Kâzım Yetiş, *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*, 2. bs., Alfa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 105-107).

KAYNAKÇA

- Girard, René, *Romantik Yalan ve Romansal Hakikat (Edebî Yapıda Ben ve Öteki)*, (çev. Arzu Etenel İldem), Metis Yayınları, İstanbul, 2001.
- Hartmann, Heinz, *Ben Psikolojisi ve Uyum Sorunu*, (çev. Banu Büyükkal), Metis Yayınları, İstanbul, 2004.
- Horney, Karen, *Çağımızın Tedirgin İnsanı*, (çev. Dr. Ayda Yörükân), Tur Yayınları, İstanbul, 1980.
- Kandiyoti, Deniz, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Metis Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kerman, Zeynep, "Zehra Romanı", *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988.
- Nâbizâde Nâzım, "Zehra", *Servet-i Fünun*, S. 254, 11 Kânûn- ı sâni 1311 / 23 Ocak 1896; Kitap hâlinde: 1. bs., Âlem Matbaası, Konstantiniye, 1896, 352 s.; Kullanılan baskı: (*Zehra- Karabibik* birlikte), Özgür Yayınları, (hzl. Özlem Fedai), İstanbul, 2004.
- Nâmık Kemal, *İntibah*, 1. bs., 1876, İstanbul, (Kullanılan baskı, Şule Yayınları, İstanbul, 2002).
- Oxford Dictionary of English*, Oxford University Press, 2. Edition, 2003, p.81.
- Parla, Jale, *Babalar ve Oğullar (Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, *Hikâye*, (hzl. Nur Gürani Arslan), YKY, İstanbul, 1998.
- Yetiş, Kâzım, *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*, Alfa Yayınları, 2. bs., İstanbul, 1996.
- Yetkin, Suut Kemal, *Edebiyatta Akımlar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.
- Zingsem, Vera, *Lilith (Âdem'in İlk Karısı)*, İlyâ Yayınları, İzmir, 2007.